

Harry Christensen: Danmarks administrative inddeling¹

Lad det være sagt straks. Det er en landvinding af de store, vi her er vidne til. Der ligger en jættestræktion bag dette atlas, og det, der er kommet ud af det, er ikke bare et storslået forskningsresultat i sig selv, en udvidelse af vor viden om de administrative sammenhænge i dansk historie, men også – og det er måske det vigtigste – et enestående og uomgængeligt hjælpemiddel for alle, der i de næste generationer vil studere landskabets, lokalitetens, administrationens, den indenrigske historie i adskillige sammenhænge. Heller ikke vil man herefterdags tegne historiske kort over Danmark og danske lokaliteter uden at konsultere dette værk. Roser til ankermanden, Karl-Erik Frandsen og hans medarbejdere, til Dansk historisk Fællesforening, der har stået for udgivelsen, og til Statens Humanistiske Forskningsråd, der har set nytten i projektet og ydet den nødvendige støtte.

Men når så meget er sagt om det store arbejde, skal det også siges, at man godt kan få den fornemmelse, når man går tættere på, at opgaven måske har været for stor. Eller sagt lidt mere elskværdigt, at et værk, der er så stort i sit anlæg, og som minutløst vil beskrive til tider særdeles komplicerede sammenhænge, aldrig vil kunne blive fuldkomment. Der er problemer, af hvilke nogen er uløselige, andre bare uløste, og der er også direkte fejl i værket, og man kan også synes, at det for et så udpræget håndbogsværk skorter mere på brugervenligheden, end nødvendigt er.

Værket er delt i to hovedafsnit: I. Grundkort og II. Administrative kort. Grundkortene består af to serier kort, henholdsvis over Danmark 1682/83 og 1820. Målestokken er 1:150.000, og der medgår i hver serie 22 kort (ca. A2) til at dække landet. Kortene over de administrative inddelinger, i alt 27, er fremstillet i målestok 1:320.000 eller 1:500.000 og kan hver for sig overskues på 4, henholdsvis 2 opslag. Æstetik og overskuelighed er velgørende højt prioriteret; grundkortene står smukt og rent i hvidt, sort og blå, de administrative tilsvarende i hvidt, sort og gråt med røde navne og grænser. Til atlasset hører et fyldigt tekstbind med kortforklaringer, noter og registre.

Atlassets centrum og basis er afgjort 1820-grundkortene. Det er dem, der i første række repræsenterer den kartografiske pionerindsats. Med dem får vi på homogent og pålideligt grundlag skabt det nok ældst mulige tidsrigtige billede af Danmark, hvad angår samtidig gengivelse af fysisk form (kystlinie, søer), arealets udnyttelse (dyrket areal, skov, eng/mose, hede og klit) og grundlæggende administrativ inddeling (herreder, sogne og ejerlav). Uden at forklejne Gliemanns og Mansas kort skal vi frem til Generalstabens serier fra sidste halvdel af århundredet for at finde kort, der kan stå mål med disse i egalitet og kartografisk niveau. Kortene er fremstillet efter det kortmateriale, der blev skabt som resultat af opmålingerne til matriklen af 1844, dvs. de originale matrikelkort og især de herreds- og sognekort, der blev tegnet sammen af disse. Da opmålingerne foregik fra 1806 til 1822, er det ikke urimeligt at antage (med et lille forbehold), at kortene som helhed gen-

1. Atlas over Danmarks administrative inddeling. Redigeret af Karl-Erik Frandsen. Udgivet af Dansk historisk Fællesforening. Bd. I-II 235 og 304 s. ill. Kr. 478,65

giver situationen omkring 1820. I forhold til grundmaterialet har man af hensyn til overskueligheden forenklet fladesignaturerne og udeladt oplysninger om bygninger, veje, ejer-navne etc.

Den gennemførte underinddeling af sognene i ejerlav overalt, hvor der har været en sådan, giver dette atlas en ny og spændende dimension, hvis forskningsmæssige rækkevidde anmelderen ikke vil påtage sig at over-skue. Men vi har her at gøre med de mindste administrative enheder overhovedet på landet, vi er nede på landsbyniveauet, og sammenhængen med bebyggelsesudviklingen er åbenbar. Det er særdeles anskueligt på kortene over hedearealerne i Midt- og Vestjylland. Herude var i øvrigt adskillige sogne, hvor bebyggelsen bestod af spredte enkeltgårde, helt uden ejerlavsinddeling.

Det er en særlig betryggelse at have et Danmarkskort ved hånden – og i reolen – hvor man kan være sikker på, at grænsen mellem land og vand er dokumenteret og rigtigt trukket (hvis den altså er det) på et så tidligt tidspunkt som 1820. Man kommer herved bag om de mange landindvindinger, der fra midten af det 19. århundrede ganske indgribende ændrede landskabet. Indvandre som Kolindsund og Filsø blev udtørret, Lammefjorden og Vejlerne i Limfjorden inddæmmet, øer som Gjøl og Øland gjort landfaste m.m. Før 1820 har mennesket næppe afstedkommet så store forandringer, men vind og hav har naturligvis drevet sit værk.

Dette fysiske 1820-Danmark har man så – anakronistisk fastfrosset, men naturnødvendigt – benyttet som kortgrundlag for 1682/83-grundkortene, og disse to grundkortserier er så igen, nedsat til 1:320.000 eller 1:500.000, anvendt som kortgrundlag for de ældre administrative kort: 1682/83 for kortene fra 1662 til 1770, 1820 for kortene fra 1794 til 1870. De yngre administrative kort har man givet så vidt muligt samtidige grundlag i form af kort fra 1894, 1938 og 1983. Tidsafstandene fra kortgrundlag til kortsituation er om ikke ophævet, så dog herved gjort relativt korte. Det må og kan man leve med, når der i de enkelte tilfælde gøres opmærksom på forholdet, og det gør der.

Det største kartografiske spring tages fra grundkort 1820 til grundkort 1682/83. Her har man ikke kunnet tilbageføre hverken landets fysiske form eller udnyttelsen af arealet. Derimod har man ved hjælp af markbogsop-tegnelserne til Chr. V's Matrikel (1688), Henrik Pedersens tabeller og udskiftningskort i vidt omfang kunnet rekonstruere bebyggelsen og de administrative inddelinger i 1682/83, da markbøgerne blev udarbejdet. Også her har man haft problemer med de nord- og vestjyske sogne uden ejerlavsinddeling, men for benytteren har kortene den særlige kvalitet, at enkeltgårdene i disse sogne generelt er blevet stedfæstet og deres navne anført på kortene. Som helhed vil grundkortene 1682/83 virke som en monumental illustration til Henrik Pedersens nævnte tabeller over matrikuleringen 1688 og sammen med dem udgøre et uomgængeligt standardværk for landbrugets historikere.

Vender man sig fra perspektiverne til problemerne, vil man primært sætte fokus på 1820-grundkortene. Som »moderkort« for den egentlig historiske del af atlasset (såvel direkte som indirekte gennem 1682/83-kortene) afhænger meget af deres pålidelighed, og om dem turde man forvente, at de var tids-rigtige, uden kartografiske anakronismer. Helt opfylder kortene ikke disse forhåbninger. Deres generelle pålidelighed skal ikke anfægtes, men det kan ikke nægtes, at der er problemer, hvoraf det største er kronologien, men også spørgsmålet om definitionen af den matrikulære inddeling, som angiveligt er den, der vises på grundkortene, melder sig.

Det kronologiske problem består kort sagt i vanskeligheden ved at holde kortsituationen fast ved år 1820. Det valgte år er godt nok. Gennemtegningen af Danmark, som den fore-ligger i de ældste matrikelkort, var som nævnt i alt væsentligt færdiggjort på denne tid. Et hvilket som helst andet tidspunkt, også 1844, ville have givet langt større vanskeligheder, og alt andet lige må man i et historisk atlas foretrække den ældste dokumenterede kortsituation. Men har vi – og Karl-Erik Frandsen – gerne villet fastholde 1820-situationen, så har Matrikelkontorets folk haft en helt anden og højst legitim interesse, nemlig den at holde

kortene ájour med de til enhver tid gældende forhold. De har løbende indført ændringer på de ældste matrikelkort, og de sognekort og herredskort, som man efterhånden – fra omkring 1815 til 1860'erne, skriver Karl-Erik Frandsen – fik tegnet ud på grundlag af matrikelkortene, har naturligvis gengivet den aktuelle situation på korttegningsstidspunktet.

Og her er vi ved problemet. Herredskortene har som nævnt netop været hovedgrundlaget for atlassets 1820-grundkort, men kan altså meget vel have angivet en senere, helt op til 40–50 år senere, situation. Redaktionen er naturligvis klar over forholdet, men har ment, at der i praksis formentlig ikke er tale om de store afvigelser (Tekstbind s. 15). Om afvigelserne er store, må læserne selv dømme om, men de er der, og de er ikke svære at finde. De er nemlig der, hvor der er sket ændringer i den prekære 40–50 års periode. Men når man systematisk kan indkredse afvigelserne, kan det undre, at redaktionen ikke har gjort det og rettet dem. Set i sammenhæng med det arbejde, der som helhed er lagt i dette atlas, ville det kun have krævet en beskeden indsats, og man ville have undgået nogle unødvendige og uheldige fejl, netop fordi det på punkter, hvor der siden er sket ændringer, er vigtigt at få belæg for situationen før ændringerne.

Nogle eksempler, fra de små ting til de større, skal anføres. Alt vedrørende 1820-grundkortene.

Kort 17 har under Vrads herred hele Tørring sogn. Men den sydlige del af sognet (Stougård m.m.) hørte i 1820 til det syd for liggende Nørvang herred, og først i 1853 (skr. 30/4) blev denne del overført til Vrads herred og Skanderborg amtsstue.

Øen Endelave er på samme grundkort anført som hørende under Nim herred, men den hørte faktisk under Hads i 1820. Det reskript, der lå til grund for ændringen, kom først i 1838 (15/8), og iværksættelsen skete næppe før 1844 (jf. matriklen 1844).

Noget tilsvarende gælder overførslen af dele af sognene Nørre Vium, Vorgod og Borris fra Hammerum til Bølling herred (her er dog det iværksættende reskript (25/1 1832) anført i noterne), af Voerladegård sogn fra

Voer til Tyrsting herred og også det tvedelte Bording sogns samling under Hammerum herred.

Det sidste eksempel kan bringe os lidt nærmere problematikken. I en note oplyses det, at sognet først kom til Hammerum herred ved resolution af 29/11 1822, og det ville for så vidt være acceptabelt, hvis altså den matrikulære ændring skete i 1822. Men af resolutionen fremgår det tydeligt, at der er tale om en retskredsomlægning, og at ændringen i øvrigt først skal føres ud i livet ved vakance i de involverede herredsfogedembeder. Dette sidste skete først i 1832, og et reskript af dette år (6/1) stadfæstede iværksættelsen, men formentlig stadigvæk kun gældende det juridiske. Matriklen 1844 har stadig Bording sogn som oprindeligt delt mellem Ginding og Vrads herreder, og den må vel være autoriteten, hvad angår den matrikulære inddeling.

På grundkort 11 har vi problemet i en større stil. Her gælder det herredsinddelingen i det nordlige Vendsyssel. På kortet ser vi herrederne Børglum og Dronninglund, som de har set ud indtil vore dage. Men i 1820 så de ikke sådan ud. Da gik begge herreder fra Skagerak til Kattegat som to parallelle strimler (som man kan se det på grundkort 1682/83), og de hed Børglum og Jerslev. Den nye facon og navneforandringen fra Jerslev til Dronningborg skriver sig tidligst fra 1825, da herrederne som retskredse blev lagt om som beskrevet. Hvornår omlægningen skete i matrikulær henseende – og det er det, der her er tale om – er ikke anmelderen bekendt, men amtsforvalteren i Hjørring, der opkrævede matrikelskatterne, indrettede først sine protokoller efter den nye inddeling i 1836. Han gjorde i øvrigt det samme for de to nordligste herreders vedkommende (Horns og Vennebjerg). Her var den juridiske omlægning rigtignok sket før 1820, nemlig i 1815, hvad den matrikulære imidlertid næppe var.

Eksemplerne synes en passant at antyde, at den juridiske inddeling var primær i forhold til den matrikulære, men også at denne sidste var ret så træg en mekanisme i første halvdel af det 19. århundrede. Der skal naturligvis nærmere studier til, og for dem er



Udsnit af grundkort 1820. Atlasbind s. 72.

nærværende atlas det bedste udgangspunkt.

Kronologiproblematikken ved 1820-grundkortene gælder imidlertid ikke kun de administrative inddelinger. Matrikelkontoret har naturligvis også ajourført ændringer i landets fysiske form og dermed i bedste hensigt søgt at sløre den ægte 1820-tilstand. Men anakronismerne her er sværere at fange. Ændringer af grænsen mellem land og vand blev ikke fastlagt ved kongelig resolution eller ministeriel bekendtgørelse. Kun i grelle og markante tilfælde vil tidsfejlene falde i øjnene.

Som for eksempel Agger tange mellem Vesterhav og Limfjord. Mistanken her vækkes, når man ved, at Limfjorden var lukket i vest-

enden, indtil en stormflod i 1825 gennembrød tangen. På 1820-kortet fremtræder tangen nemlig stærkt gennembrudt. Og ser man efter på de ældste matrikelkort (og også det ældste sognekort), viser det sig, at disse virkelig har den hele, ubrudte tange fra før 1825. Den ville have gjort gavn i et historisk atlas. Men vi må altså nøjes med den senere ajourføring. Forklaringen i noterne, der siger, at »rekonstruktionen af de topografiske forhold i Agger sogn er baseret på det ældste matrikelkort, men er naturligvis meget usikker som følge af de hyppigt vekslende kystlinier i området«, er mildt sagt utilfredsstillende. Og respekten højnes ikke, når man yderligere læser (i note 5 A), at

Thyborøn by er delt mellem Agger sogn i Refs herred og Thyborøn sogn i Vandfuld herred. Thyborøn sogn blev oprettet i 1954 (!).

Kortet over Agger tange viser i øvrigt en pudsigt kartografisk detalje. Man vil bemærke, at kystlinien netop på grænsen mellem Toft og Thyborøn ejerlav foretager et ejendommeligt skarpt knæk, idet Toftområdet skyder sig længere ud i havet end Thyborøn. Igen føler man, at noget må være forkert. En sådan kystform med to skarpe vinkler er næppe skabt af Vesterhavet og på det pågældende tidspunkt næppe heller kunstigt af menneskekræfter. Går man tæt på det ældste matrikelkort (og spørger arkivaren i Matrikelarkivet), viser forklaringen sig at være, at havet har presset kysten mod øst, men at lodsejerne i Toft imidlertid ikke har fået berigtiget deres grundstykker, dvs. ikke over for myndighederne har afmeldt de grundstykker, som nu er blevet overskyldt af havet. Det har derimod Thyborønboerne. Kystlinien i Toft er altså lig den gamle, på korttegningstidspunktet overskyldede kystlinie, og beboerne her betaler stadig skat af grunde ude i havet. Matrikelkortene giver altså ikke nødvendigvis landet den reelle fysiske form, men derimod det Danmark, der på et givet tidspunkt betales skat af.

Blevet opmærksom på problemet kan man faktisk godt længere nordpå ad kysten finde tilsvarende underlige knæk på kystlinien, nænsomt afrundet af en hensynsfuld, men nok også lettere desorienteret korttegners. Og en lille tvivl melder sig: kan man nu være tryk ved kystlinierne i lavvands- og inddæmningsområderne?

Om grundkortene i øvrigt skal det endelig beklages, at det ikke har været muligt at give den kartografiske beskrivelse af forholdene i Sønderjylland, som er så utroligt savnet. Vi må tage det ad notam og leve videre med et indgroet historisk traume.

Mere end halvdelen af atlasbindet optages af de administrative kort, i alt 27 kortserier samlet om 6 administrative grupperinger. Et væsentligt formål med disse kort har angiveligt været at give arkivbenyttet et hjælpemiddel

til at finde frem til materialet i lokaladministrationens arkiver, og i den henseende vil de givetvis gøre stor nytte. Naturligvis kan man savne områder som toldvæsen, bygningsinspektorer og brandforsikring, men alt kan man ikke få med. De centrale arkivaliske embedsgrene er dækket, og kortene gør bestemt også god gavn i sig selv som historiske kort.

Inddelingen af landet i hovedadministrationsområder følges fra 1662 til 1920, således at man får overgangen fra len til amter i 1600-årene, den store amtsreform, der sattes i værk fra 1794 og endelig situationen i 1920 med det indlemmede Sønderjylland. Med 1794-kortet synes der at være kronologiproblemer som med grundkort 1820. En del ikke så lidt senere ændringer er indtegnet som var de realiteter i 1794: Københavns amt oprettedes i 1808, Vrads herred tillagdes Århus amt i 1821, og smertensbørnene i Vendsyssel, de fire nordlige herreder, er igen vist i deres tilstand efter 1825. I nogle af disse tilfælde er sagen oplyst i noterne, men alligevel forplumrer det unødvendigt 1794-kortet.

En anden art problem har de territorialt usammenhængende grevskaber og baronier med amtmandsmyndighed været. Man har utvivlsomt af gode grunde ikke kunnet illustrere disses udstrækninger på kortene, men en anførelse af deres hovedsæder, som man på andre kort har gjort det for birkernes vedkommende, ville have været meget nyttigt.

Rets- og politikredsnes udvikling belyses gennem ikke mindre end 6 kronologiske snit, og så er man endda kommet uden om 1956-reformen, der satte kredsnes tal op på det højeste i nyere tid, nemlig 106. I serien er der glimrende og instruktive illustrationer af det vigtige forhold mellem de matrikulære og de juridiske herreder. Det flimrende system af birker har man også her fået sig en længe savnet indføring til, og det skal også skrives på kreditsiden, at man her har haft modet til at kaste sig ud i de sønderjyske labyrinter. Men på nogle af kortene savner man de for retskredsene konstituerende herreders grænser.

Efter de retslige følger der kort over de gejstlige inddelinger (stifter, provstier, pasto-

rater, sogne), over de kommunale (amtskommuner, købstæder, landkommuner), over udskrivningsvæsenet (udskrivningsdistrikter, lægder) og endelig som rosinen det sædvanlige sted over valgkredsinddelingerne fra stændervalget i 1834 til folketingsvalgene af i dag med en særlig stribe over det sindrige system i hovedstaden. Om dem alle kan man sige, at de er nyttige, perspektivudvidende, visuelt guf for de kortglade. Man kan altid finde noget at kritisere, og man kan også finde fejl. Men det er trættende at høre på og uretfærdigt over for proportionerne, og kun fordi redaktøren selv beder om det, skal jeg lige hviske ham i øret: Bjørnsholm/Ranum-Overlade. De har været svære at styre.

Om værket som håndbog kan det kort siges, at det fungerer, men at man afgjort skal vænne sig til dets ejendommeligheder. En egentlig brugervejledning ville have været på sin plads.

Først skal man, hvad grundkortene angår – lidt barokt for et atlas over den administrative inddeling – vænne sig til en ikke administrativ inddeling af Danmark i 22 nummerede afdelinger (der i øvrigt ikke er langt fra at være hele eller halve gamle amter).

Så skal man lære at bruge et ikke helt ukompliceret registersystem. Fra et stikordsregister over alle ejerlav og sogne føres man via et herreds- og sognenummersystem over i et andet register, der er en oversigt over alle Danmarks herreder, topografisk opstillet, med underliggende sogne. Her får man oversat sine numre til navne på det sogn og det herred, man skal søge sin lokalitet i, samt henvisning til det pågældende grundkort i såvel 1682/83- som 1820-serien.

Til søgning efter bestemte lokaliteter (ejerlav) ville et register med direkte henvisning og en mere præcis kortlokalisering have været at foretrække. Nu skal man ikke blot over herredsregistret, men står man med et af de stednavne, der er 5, 10 eller 15 af (og dem er der

ikke så få af, opdager man), så virker systemet som en slags tallotteri, som dog før eller senere skulle give bonus. I sig selv giver herredsregistret en nyttig og overskuelig sammenstilling af de matrikulære inddelinger i 1682/83 og 1820.

Registrene er desværre ikke ganske fejlfrie. Her tænkes ikke på stavfejl og forskel i stavemåder, men mere på uoverensstemmelser mellem kort og registre. Registret henfører f.eks. alle ejerlavene i Vesterborg og Halsted sogne til Lollands Nørre herred i 1820, men adskillige af dem lå ifølge kortet i Sønder herred. Ikke så få sogne betegnes forskelligt på kortene 1682/83 og 1820, men optræder i registrene kun under den ene betegnelse (Eskilstrup/Kirke Eskilstrup, Overby/Odden, Ulstrup/Røsnæs, Smørumovre/Smørum, Lyngby/Lille Lyngby), og man kan også finde eksempler på, at hele sogne med tilhørende ejerlav har unddraget sig registrering. Således Overlade 1820 (som skulle være del af Bjørnsholm) og Frederiks sogne. Endelig skal det sidste sure opstød udgydes over noteapparatet, der byder brugeren på mange genvordigheder. Mest i form af notetal på kortene, som er uden dækning i noterne. I Hasle herred 1820 er der således to notetal på kortet, men ingen noter i tekstbindet, og det er langt fra et enestående tilfælde.

At søge efter fejl i et så stort og mangfoldigt værk som dette er en lige så taknemmelig opgave, som det er utaknemmeligt at lave det. Fejlene og manglerne skal naturligvis tages alvorligt, men de skal ikke overdimensioneres. Bedømmelsen af atlasset som en kartografisk landvinding, som et enestående administrationshistorisk hjælpemiddel, skal der ikke røkes ved. Kun ærgerligt, at man ikke har taget sig tid til de særlige problemfelter og her især 1820-situationen. Det er ligesom gået for hurtigt i den koordinerende fase. Værket har kort sagt ikke fået den afsluttende finish, der ville have sat to prikker over i'et.